

KUTADGU BİLİĞ VE DİVANÜ LUGATİ'T TÜRK'E GÖRE 'SAÇ-SAKAL' KÜLTÜRÜ ÜZERİNE

*Adem AYDEMİR**

ÖZET

Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan Kutadgu Bilig'in karşılaştırmalı metin yayını 1947 yılında Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Divanü Lugati't Türk'ün tercüme yayını ise 1939/ 1941 yıllarında Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Biz bu çalışmada Reşid Rahmeti Arat ve Besim Atalay'ın yayımlarından faydalandık.

Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk, Türk kültürü açısından çok önemli eserlerdir. Bu sebeple, XI. asır Türk dünyasının dil, edebiyat, kültür ve sosyal durumuyla ilgili zengin ve özgün ilk bilgileri veren Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk, Türkoloji araştırmalarında her zaman temel kaynak olmuş ve araştırmacılar tarafından çok yönlü olarak ele alınmıştır.

Türklük biliminin kurucusu Kâşgarlı Mahmud tarafından Karahanlı Türkçesi döneminde kaleme alınan Divanü Lugati't Türk, Türk dilinin birçok bakımdan kılavuz eserlerinden birisidir. Bu eser, dilimizin sadece Karahanlı Türkçesi dönemini değil, daha önceki ve sonraki dönemlerini de aydınlatan bir öneme sahiptir. XI. asır Türk dünyasının dil, edebiyat, kültür ve sosyal durumuyla ilgili zengin ve özgün ilk bilgileri veren Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk, Türkoloji araştırmalarında her zaman temel kaynak olmuş ve araştırmacılar tarafından çok yönlü olarak ele alınmıştır. Fakat saç-sakal kültürü bağlamında ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. Bu sebeple, bu makale, Türk kültüründe, Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'e göre saç-sakal kültürünü incelemektedir. Bu çalışma genel tarama modelinde yapılmıştır. Bu amaçla, önce Divânu Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig satır satır taranarak çağının saç-sakal kültürünü yansıtan bütün kelime, deyim, atasözü, beyit ve manzum parçalar fişlenmiş; daha sonra elde edilen malzeme, kendi içinde sınıflanıp listelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't Türk, Türk kültürü, Saç-sakal kültürü.

ABOUT THE CULTURE OF HAIR-BEARD ACCORDING TO KUTADGU BILIG AND DİVANÜ LUGATİ'T TÜRK

ABSTRACT

The critical edition of Kutadgu Bilig, which is one of the works of Karahanlı Turkish period, was published by Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat in 1947. The translation of Divanü Lugati't Türk, which was

* Öğretmen. MEB. El-mek: simsara_grim@hotmail.com

published by Besim Atalay in 1939/ 1941. In this article, for this purpose we used the Reşid Rahmeti Arat Besim Atalay publications of knowledge for wealth.

Kutadgu Bilig and Divanü Lugati't-Türk is very important works for Turkish culture. Therefore, Kutadgu Bilig and Divanü Lugati't Türk which is the first source about the Turkish world's literature, language, cultural, social situation in the 11th century gives us very important and original knowledge's for Turcology researching.

Written in Karahanlı Turkish by Kâşgarlı Mahmud, the founder of the Turkology, Divanü Lugati't Türk is one of the main guideline works on Turkish language in many directions. This work has an illuminating significance not only for Karahanlı Turkish period but also for preceding and following periods as Kâşgarlı Mahmud enriched his work, which is primarily a dictionary, with some grammatical elements besides vocabulary. The Kutadgu Bilig and Divanü Lugati't Türk which is the source about the Turkish world's literature, language, cultural, social situation in the eleventh century gives us very important and original knowledge's for Turcology researching. But it has not been analyzed within the detailed context of culture of hair-beard. Therefore, in this article, investigates of culture of hair-beard of Turkish culture according to Kutadgu Bilig and Divanü Lugati't Türk. This study made by general scanning model. Therefore, firstly scanning Kutadgu Bilig and Divanü Lugati't Türk line by line, all words, idioms, proverbs, couplets, and written-in-verse components reflecting culture of hair-beard of its age have been indexed and listed in itself.

Key Words: Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't Türk, Turkish culture, culture of hair-beard.

Giriş

Saçın rengi, dağılımı ve kesit özellikleri kalıtımla ilgili meseleler olup bu husus Antropoloji biliminin konusudur (Tunakan 1950: 319-325). Ancak Antropoloji bilimi ile tarih bilimi arasında sıkı bir münâsebet söz konusudur (Demircioğlu 1948: 49-67). Saçların alında, şakaklarda, kulak arkasında ve nihayet ensede yaptığı sınır bütün insanlarda karakteristiktir. İnsanlarda saç, ırkların tespitinde önemli verilerden birisidir. Yabancılar arasındaki evlenmelerde dahi baskın saç ve sakal tipi veraset yolu ile dominant olarak geçer. Bazı ailelerde görülen çok kıvrıkcık saçın hatta bazen yapağı saçın ne şekilde meydana gelmiş olduğu izah edilmiş durumdadır (Tunakan 1943: 46). Antropoloji bilimi, insanın boyunu, başını, dişini, saçını, cildini vesairesin tetkik ederek tespit ettiği morfolojik ve tavsifi değerlerin tümünü değerlendirilerek insanların ırkını tespit eder (Atasayan 1943: 29-33) Antropoloji biliminin verilerine göre, Türklerin belirgin ırkî özelliğinde saçlar, koyu esmer ve siyah olup sık ve dalgalıdır. Bıyık ve sakal da siyah ve hafif seyrek (Rasonyi 1996: 8). Irkî özelliklerinde saç-sakal ve bıyıkları bu şekilde maruf olan Türklerin, bunlara ilişkin yaygın tasarruf şekli kültürel bir boyuttur. Saç-sakal ve bıyıklara ilişkin bu kültürel boyut, bu çalışmada XI. asır Karahanlı edebî ürünlerinden Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk ve çağdaşı Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserlerine dayalı olarak ele alınmıştır.

Bir dilin sahip olduğu deyimler ve terimler o dili konuşan toplumun dünya görüşünü, inançlarını, gelenek göreneklerini kısacası maddi manevi kültürünü yansıtır. Emek Üşenmez'in tespitine göre, KB'nin toplam sözcüklüğü 2015 isim, 946 fiil olmak üzere 2961'dir. DLT'nin

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

sözvarlığında ise 5147 adet isim ve 3477 fiil olmak üzere toplam 8624 kelime veya deyim bulunmaktadır (Üşenmez 2008: 249). Kâşgarlı, bu sözvarlığı içindeki, öz Türkçe olan kelimelerin, öz Türkçe olduğunu ısrarla ifade ederken (I: 76, 431; III: 34, 35, 44, 153, 165), alıntı kelimelerin de, alıntı olduğunu ifade etmekten çekinmemiş (I: 356; III: 153), bazı kelimelere 'Fasih değildir.' (I: 108, 449; II: 142; III: 122), bazı kelimelere, 'Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum.' (I: 484) bazı kelimelere de 'Bu söz Türkçe değildir.' (I: 423; III: 19, 218) kaydını koymuştur. Karahanlı Türk hanedanına mensup ve şuurlu bir Türkçü olan (Pritsak 1953: 243-246; Dilaçar 1972: 20-23) Kâşgarlı, 'Bilinmelidir ki, Oğuzların dili incedir.' (I: 432). 'Argu şehirleri halkının dili çapraşıktır.' (I: 30) diyor. Ancak, 'Oğuzlar Argulara komşudur, dilleri birbiriyle karışmıştır.' (III: 153). 'Oğuzlar Farşlarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe kelimeleri unutmuşlar, yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır.' (I: 76, 431) diyor. Kâşgarlı, Türk şehirlerinde Farşlılar çoğaldıktan sonra bu şehirlerin Acem şehirleri gibi olduğunu da ifade ediyor (III: 150). Kâşgarlı, Türkoloji çalışmalarında ilk başvuru kaynağımız olan eserinde, bir kelimenin iki türlü söylenişi karşısında; 'Bunların ikisi de kurala uygundur ve güzeldir.' (I: 435), bazı kelimelere de 'Bu ince bir lûgatir.' (III: 252) açıklamasını koymuştur. Kâşgarlı, Tanrının lâneti anlamındaki 'kargamak' ile bir insanın bir insana kızması anlamındaki 'kırgamak' arasındaki farktan bahsederken; 'Görmez misin, Türkler Tanrının lânetiyle bir kulun bir kulu kovması arasını nasıl ayırt etmişlerdir. Öbür kelimeyi üstün, bu kelimeyi esre kılmışlardır.' (III: 290) diyerek Türklerin bu konulardaki hassasiyetini ifade ediyor. Kâşgarlı, Türk dilinin yozlaştırılması karşısındaki tavrını ortaya koyarken de; 'Hotanlılarla Kençekliler kelimenin önünde bulunan 'الف'leri (ه لى h)'ye çevirirler. Türk dilinde bulunmayan bir harfi kattıkları için biz onları Türk saymıyoruz.' (I: 32) diyor.

Saç-sakal ve bıyık kelimeleri

Kâşgarlı; 'Saçın gürlüğü buluta benzetilerek 'bulut tek saçı' denir ki, 'saçı bulut gibi çok' demektir.' (I: 354) diyor. Türklerin ilk yazılı eserlerinden kabul edilen Yenisey Yazıtlarından E. 26 olarak tanımlanan yazıtın yedinci satırında '...k bakırı bungsız erti kara saçın teg' yani '..k parası çok idi, kara saçı gibi' cümlesinde birisinin parasının çokluğu 'teg' (Aydın 2006/2: 68) benzetme edatı yoluyla sık ve kara saça benzetilmiştir. Yenisey Yazıtlarında geçen bu 'saç' sözcüğünü Sir Gerard Clauson'un Etimolojik Sözlüğü'nde, 'hair: kara: saçı-n teg/ as his black hair.' (Aydın 2009: 111) şeklinde açıklanırken, Gök Türk Yazıtlarında BKY'nin G.12. satırında geçen aynı sözcüğü Vilhelm Thomsen da, 'saç/ hair' olarak tanımlamıştı (Aydın 2004: 80). Saç ve sakal kelimeleri Türkçe ile Moğolcada gerek şekil ve gerek anlam bakımından müşterek olan sözlerdir.

Türkçe ile Moğolcada müşterek olan sözlerin bir kısmı, gerek şekil ve gerek anlam bakımından birbirinin aynıdır. Bahaeddin Ögel'in belirttiğine göre, siyah kartal için Moğolcada kullanılan 'cagalmai' ve Kalmukça'daki 'zagalma' sözleri ve atların boynunun iki yanındaki saçlar, atın göğsündeki kıl saçakları veyahut da köpeklerin boynundaki açık renkte çizgiler için kullanılan Moğolca 'cagal' sözü ile Kalmukçadaki 'zagal' sözleri Türkçedeki 'sakal' sözünden başka bir şey değildir (Ögel 1998: 366). Türkçedeki bu 'sakal' (DLT I: 390) sözü 'çene' anlamına gelen 'sakak' sözünden gelmiştir. Sakal sözü ve bu sözün köklerine temas eden Ögel de bu yakınlığa temas etmiştir (Ögel 1985: 306). Tuncer Gülensoy, 'Sakal' (MNT). ~ Uyg. sakal 'sakal' (H. I. 12, 144; EUTS: 194); Kırg. sakal 'sakal', (Kırg. Sözl. 629); Çuv. sdhal, sdğal 'sakal' (Çuv. Sözl. 129); Kaz. sakal (gös. yer.) açıklamasıyla 'sakal' kelimesinin Moğolcada Türkçe bir alıntı olduğunu belirtir (Gülensoy 1973: 105; 2011: 19). Bunun aksine Osman Fikri Sertkaya, Türkçe ve Moğolcada müşterek olan bu 'sakal' kelimesinin S. Gerard Clauson'un 1972 yılında Oxford Üniversitesi tarafından yayımlanan An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish'in s. 808-b ve 809-a'daki kaydını delil göstererek, hangi dile ait olduğunu bilinemediğini kaydeder (Sertkaya 2009: 26).

Turkish Studies

Eserinde ‘bıyık’ kelimesine de temas eden Ögel, bu kelimenin menşei hakkında bir görüş beyan etmemiştir. “Yağma, Toxsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak (ê -dh) harfini her zaman (ى-y) ye çevirirler ve hiçbir zaman (ê) li söylemezler.” (DLT I: 32). “Kelimenin başında bulunan ‘م’ harfini Suvarlarla, Oğuzlar, Kıpçaklar ‘ب’ye çevirirler. Türkler çorbaya م درين م-men bardum’, Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar م در بن ben vardum’ derler. Türkler çorbaya م در م mün’, bunlar م در بün’ derler.” (DLT I: 31). Bu durumda Türkler ‘bıyık’a, ‘midhuk > miyık’ derken, Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar ‘bidhık > bıdık’ (DLT I: 377) derlerdi. Çocukluk evresinden ergenlik evresine geçişin göstergesi, kişi kendine gelip 16-17 yaşına girdiğinde ‘munğ tag’ (DLT III: 359) denilen ergenlik dişinin çıkmasıdır. Erkeklerde sesin kalınlaşması ve bıyıkların çıkması ergenlik evresine geçişin göstergesi olmuştur. Türk devletlerinde henüz bıyığı çıkmamış olanların orduya dâhil edilmediği bilinir. Tepegöz, Basat’a; ‘Bıyacağı kararmış yiğitçük.’ (Ergin 2008: 215) diyor. İhtiyarlamış olmanın göstergesi de ‘aksakal’ (Oğuzca) (DLT I: 81) ve ‘kökçin sakal’ (KB: 667, 1798, 4636) olmuştur (Yaylagül 2009: 56-65). ‘Bıyık’ kelimesi ‘bidhık > bıdık ~ midık > bıyık ~ miyık’ şeklinde bir gelişim seyri izlemiştir.

Tıraş âletleri

Ayna ve tarak Türklerin en azından milâttan önce II. binli yıllardan beri kullandıkları araçlardandır. Orta Asya’da milâttan önce II. binli yıllara ait kurganlarda aynalara (Ögel 1984: 24), Hun kültürünü temsil eden Pazırık kurganlarında ise taraklara ve aynalara rastlanması (Ögel 1984: 65) o devrin hayat tarzı ve ölüm sonrası anlayışı hakkında fikir vermektedir. Bu kurgandaki madenî eşya arasında bulunan gümüş ayna bilhassa mühimdir (İnan 1998-I: 508). Bu gibi madenî aynalara çok daha sonraları Hazar kültür çevresindeki kadın mezarlarında da rastlanmaktadır (Ögel 1984: 232).

Yüligü/يولگي: “Saç tıraş eden ustura.” Oğuzlar buna ‘kerey/ك ار (DLT III: 174) derler. Kâşgarlı, ‘-gu’ eki fiillerden emir sıygası üzerine gelen bir ektir. Bu suretle kelime, zaman, mekân, âlet isimleri olur (DLT III: 311) diyor. Hilesini dalkavuklukla saklayan kimse için ‘Sakak bıçar sakal okşar/ Okşayarak ve hile yaparak sakalla oynar ve çeneyi keser.’ (DLT I: 282; II: 286) denirdi. ‘Yüligü’ ve ‘közünğü’ ‘-gu’ eki ile yapılan isimlerden olup öz Türkçedir. ‘Yüligü’ sözcüğü Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde ve günümüz Oğuz lehçelerinde bulunmaktadır (Yıldırım-Çifci 2012: 1232). Yülegü/ Yüligü/ Yülügü: “Ustura” (EUTS: 199). Yülügüç: “Tıraş başağı/ ustura” (CC: 45/24). Yülümek: “Tıraş etmek” (CC: 45/21-23). Cehennemin vasfını anlatan Eski Uygurca bir metinde, ‘yüliyü’ler Cehennem çimenlerine benzetilir:

“İki gıdığında ot çimgen önmiş

teg yitti yüliyüler önüp turur”

‘İki kıyısında ot çimen bitmiş gibi,

keskin usturalar bitip durur.” (Bang-Arat: 1934: 253).

Oğuzların, ‘yüligü’ yerine kullandıkları ‘Kerey’: Altay Şamanizminde kötülükler Tanrısı ve Cehennemin sahibi olan Erlik’in oğlu, yardımcısı ve cehennem muhafızının adıdır (İnan 1986: 20, 24, 25, 40; Bayat 2007: 337). Erlik’in karanlık dünyasına mensup bütün ruhlara ‘kara nemeler’ denildiği gibi ‘yekler’ de denir. ‘Yek’: Uygurca dinî metinlerde ‘şeytan’ demektir (İnan 1986: 41) ‘Kerey’ kelimesi DKH’de yer almamış (Yıldız-Ölker 2009: 12) bunun yerine diğer Türkler gibi ‘yüligü’ ve tıraş etmek yerine de ‘yülümek’ sözü kullanılmıştır. ‘Egredi zindandan çıkardılar. Saçı sakalını yülidiler.’ (Ergin 2008: 230). Orta Asya’da ve daha ziyade Cengiz Han’dan sonra Oğuzlar arasına karışmış olan ‘Kereyli’ veya ‘Keraylu’ adlı bir boy (Ögel 1998: 213, İnan 1998-I, 245) ile Kazak-Kırgızların Orta Cüz’ünde ‘Kerey’ adlı bir boy (İnan 1998-I: 3) görünüyor.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve günümüz Oğuz lehçelerinde yaşamayan 'kerey' kelimesinin Hint-Avrupa dillerinden alıntı bir sözcük olduğu savunulmuştur (Karaşlar 2010: 519). Bazı araştırmacılar ise bunun aksine, 'kerey/ giray' kelimesinin Türkçe 'ker' (en kudretli mahlûk, dev) ve küçültme eki +ey'den müteşekkil olduğunu ve kelimenin bilâhare Hint-Avrupa dillerine geçtiğini kaydederek (Uygur 2004: 130).

Közünğü: "Ayna" (DLT III: 379). Közgü: "Ayna" (CC. 86/29). Közünğü kelimesi, organ adı olan 'köz/ göz' kelimesine âlet isimleri yapan '-gu' eki getirilmesiyle yapılmış öz Türkçe bir kelimedir. Kâşgarlı, "-gu' eki fiillerden emir sıygası üzerine gelen bir ektir. Bu suretle kelime, zaman, mekân, âlet isimleri olur." (DLT III: 311) diyor. Bu bakımdan 'yüligü' ve 'közünğü' isimleri bu '-gu' eki ile yapılan isimlerdendir (Mansuroğlu 1953: 341-348; Clauson 1967: 25; 2007: 92) İki taraflı olarak üretilmiş olan aynalara 'iki yüzlüğ közünğü' (DLTIII: 45), aynanın yüzünde oluşan paslara 'kög' (DLT III: 132) denirdi.

'Ayna/ آينه' kelimesi çok eski Türkçe bir kelimedir. Bu kelime Eski Türkçede 'şeytan, cin, peri' (EUTS: 19) anlamında iken, DKH'de Türk onomastiği yönünden ilginç olmak üzere hem bir kadın adı olmuş 'آينه الملك/ Ayna Melek ~ Melik' (Ergin 2008: 77), hem de 'mübarek, mukaddes' anlamı kazanmıştır. 'Ayna günü okuyanda kutbe görklü' (Ergin 2008: 75). İlkel insanın ışık kırılması ve yansıma gibi fizik olaylarını bildiği söylenemez. Bu sebeple aynadaki görüntü aslında Kâşgarlı'nın DLT I: 47'deki dörtlükte ve I: 123'deki 'Umay' başlığında geçen 'eş' ile III: 225'te 'Çıwı' maddesinde geçen 'eş cin'in görüntüsüdür. Kâşgarlı'nın, DLT I: 47'deki dörtlükte geçen 'eş'i 'eş, arkadaş' şeklinde açıklaması isabetli değildir. Buradaki 'eş', Yakutların 'ije kul' dedikleri ve 'Umay' bahsinde geçen 'eş' olmalıdır (İnan 1998-I: 460). Diğer yandan Kırgız ve Kazaklarda Şaman gelenekleriyle bağlı olan 'aynalayın' sözü, 'canım, canına feda olsun' demektir (İnan 1998-II: 247).

Batılı Türkologlar Türkçede 'Ayna' kelimesinin Farsça 'adına' (EUTS: 3) kelimesinden geldiğini savunmuştu. Vahit Zahidoğlu'nun sahasına münhasır bir tetkikine nazaran, DKH'deki 'آينه الملك/ Ayna Melek ~ Melik' şahıs adındaki 'آينه/ Ayna' kelimesinin Farsça 'âyine/ ayna' veya 'adna/ ayna/ Cuma' kelimesinden geldiği yönünde Türkolojide geniş yayılmış görüş esassızdır (Zahidoğlu 2001: 8). Bu konularla ilgili olarak Türk kültür tarihinin büyük ustası Bahaeddin Ögel, geniş açıklamalarda bulunmuştu. Ögel aynen şöyle kaydediyor:

"Ayna Han adı Sibîrya ve Altay masallarında çok geçer. Kononov, bu adın Farsça 'ayne'den geldiğini zannetmiştir. Ayna sözü Türkçede 'şeytan' anlamına gelir. (Radlof, Wörterbuch, I, s. 17; Castren, Finnische Mythologie, s. 232). Manasının kötü olmasına rağmen Sibîrya masallarında iyi insanlara ad olarak da verilmiştir. Katanof, Türk adları listesinde, bu adla ilgili bibliyografyayı toplamıştır. (Ukazatel sobstevennih inen, Spb. 1888, s. 4). Dede Korkut Kitabındaki 'Ayna Melek adının da bu menşe ile ilgili olması çok muhtemeldir.'" (Ögel 1998: 238, 97. not). "Cengiz Han'ın en küçük oğlunun adı, Toluy, yani ayna idi. Bu da bize geleneklerimizde aynanın önemini göstermektedir." (Ögel 2002: 402).

Manası kötü olan bazı kelimelerin çocuklara ad olarak konulması Türk folklorunda rastlanan bir durumdur. Şecere-i Terâkime'de Avşar ilinin padişahı 'Ayna Han' (Ögel 1998: 237/8)'dir. Kâşgarlı'nın bir zaman yanında kaldığı beylerden birinin adı Komuk idi. Ancak bu ad 'at gübresi' anlamına gelirdi (DLT I: 383). Azak: 'şaşkın, yoldan çıkmış, azmış' anlamında iken bu kelime bir Oğuz beyinin adıdır (DLT I: 66). Yawlak: 'kötü, fena' anlamında iken yine bir beyin adı olmuştur (DLT III: 44). Eski toplumlarda ruh ve iyeleri aldatma pratikleri geniş yer tutmuştur. İyi insanlara kötü adlar verilmesi tamamıyla eski Türk inançlarının gereği olup, kötü iyeleri aldatma düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Turkish Studies

Naciye Yıldız tarafından yapılan, “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar” adlı tetkikte, Hakas Türklerin inançlarına göre, üç kısımdan oluşan kâinatın (Yıldırım 2011: 1951-1965) ikinci kısmı olan yeraltı dünyasının adı ‘Ayna Çiri’dir. Ayrıca ‘şeytan’ anlamında ‘Ayna’ ve çocuklara musallat olan ‘Ayna-çık’ denen şerir ruhlardan söz edilir (Yıldız 2008: 91). Hakaslar, bugünkü Kırgızların ataları olarak kabul edilir (Karayev 2001: 201-217). Nitekim şimdiki Hakas ve Kırgızların içinde korunan Kara Börü boy adının daha VIII. asra ait bir Talas yazıtında geçmesi, Yedisu Türk boyları ile Güney Sibirya Türk boylarının ilişkisini ortaya koymaktadır (Useev 2009: 23). Kırgızlarla Oğuzların etnik bağlantıları da üzerinde durulan konulardandır (Karatayev 2003: 199-207). Bu durumda Oğuzların ustura hakkında kullandıkları ‘Kerey’ ile Hakasların ‘Ayna’sı arasında bir bağlantı olup, ‘Kerey/ Ustura’, ‘Ayna’nın muhafızı durumundadır. Türklerde ‘ustura’ ve ‘ayna’nın tabu olması da kaynaklarını buralardan almıştır. Sonuçta ‘kerey’ ve ‘ayna’ kelimeleri Oğuzlarda Ötügen devrinin bir hatırası olmalıdır.

Nihayet Türkçede; ‘Kün/ gün’ çok eski bir Türkçe sözdür. Yek: ‘şeytan, peri’ (DLT III: 160; CC: 117/4; EUTS: 190) anlamında iken, ‘yekkün’ Hıristiyanların ibâdet günü olan Pazar günü (Çağatay 1968: 197) demektir. Bu ‘yekkün’ün, Farsçada Pazar günü anlamına gelen ‘yek + gün/ birinci gün’ ile bir ilgisi yoktur. Demek ki ‘Ayna günü/ Cehennem günü’ ve ‘Yekkün/ Şeytan günü’ kelimelerinde bir anlam zıtlaşması söz konusudur. Ayna günü, Müslümanlar için ‘Cami ~ Cuma günü’ne, ‘Yekkün’ ise Hıristiyanlar için ‘Kilise günü’ne dönüşmüştür. Burada tabu olan konularda sık görülen basit ve tipik bir anlam zıtlaşması ‘enantiosemy’ söz konusudur. Nitekim bu şekildeki anlam zıtlaşmasına, ‘Albız/s ~ şeytan’ dan gelen ‘yabız’ kelimesinin XVI. asırda ‘yavuz = mülâyim/ iyiliksever/ cömert/ yiğit’ şekline dönüşmüş olması belirgin bir örnek durumundadır (bkz. not. 2).

Targak: “Tarak” (DLT I: 467). Türkçede ‘tarak’ (DLT I: 467) demek olan ‘targak’ sözü ‘saç taradı’ (DLT I: 14) sözünden gelmiştir. Tarakları ‘targakçı’ denilen ustalar, boynuz, ağaç veya metalden yaparlardı (Şen 2008: 168). Tarak kelimesinin kökeni olan ‘tarı-’ sözü ‘Dağıtmak, yaymak, ayırmak’ anlamına gelmektedir. Tar-: “Dağıtmak” < *tār-: tar-ar: “Dağılmak, saçılmak, ayrılmak, bölünmek, bitmek, sona ermek” < *tāra- (Tekin 2003: 330). ‘Bey süsin taradı/ Bey askerini yaydı, dağıttı.’ Bir kimse herhangi bir şeyi dağıtırsa yine öyle denir (DLT III: 180). Kâşgarlı, ‘tara-’ maddesi altında, orijinalinin ‘tar-’ olduğunu belirterek, ‘Ol anın süsin taradı/ O onun ordusunu dağıttı.’ örneğini vererek ‘taradı’ yerine ‘taradı’ olarak da söylendiğine dikkat çekiyor (DLT II: 364). “k/ ۆ’ harfi fiil köklerine gelerek âlet ismi yapan bir ektir.” (DLT III: 45). KB’de ‘Eliğ targu malın kılıç tutgu yağ/ Malımı dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın.’ (KB: 4139) ve ‘Öküş tirnekin kör taradı ölüm/ Birçok topluluğu ölüm dağıttı.’ (KB: 4829). ‘Tar-’ın bu kullanımının Karahanlı Türkçesine mahsus bir tasarruf olduğu ileri sürülebilir (Gül 2012: 103). Kâşgarlı, ‘En açık ve en tatlı dil, Hakanlılar ülkesinin dilidir.’ (DLT I: 30) diyor. Bu örnekler ‘tarak’ kelimesinin, ‘dağıtmak, yaymak, ayırmak’ anlamında ‘tar-’ kökünden geldiğini ve öz Türkçe olduğunu ortaya koyuyor (Gül 2012: 103). Eski Uygurca metinlerde ‘tarak’ anlamında geçen ‘şu-şutsi’ kelimesi ise Çince bir alıntı durumundadır (Tekin 1976: 465; Çetin 2004: 202).

Heykelerde saç-sakal görünümü

Gök Türk çağı heykellerinin büyük bir kısmının bıyıkları vardır. Umumiyetle yanakları kaplayan bıyıklar çok iyi şekilde ve ekseriya yukarıya doğru bükülmüştür. Ancak aşağıya doğru bükülenler de vardır (Ögel 1984: 158). Güney Sibirya’da bulunan saçlı, bıyıklı ve sakallı heykel şekilleri Türklerin en eski portreleri olup bunlar ölen Türk askerlerini temsil etmiştir. Orta Asya’da yapılan kazılarda ele geçen insan resimlerinin hemen hepsinde, burulmuş bıyıklara rastlanır. Altay dağlarındaki heykelerde, tepeden yapılmış topuz şeklindeki saç tuvaletleri görülmektedir. Fakat Tuva eyâletindeki heykellerin saçları, arkadan bir yiv ile ayrılmış ve arkadan örülmüştür. Örgü oldukça kalındır. Fakat Çinlilerininki gibi uzun değildir. Tanrı dağlarında bulunan heykellerin bıyıkları ve Türk tipinde şapkalı bulunmaktadırlar (Ögel 1984: 168). Hakasya’da Znamenki köyü

Turkish Studies

yakınlarında bulunan ve bugün Minusinsk müzesinde sergilenen bir heykel ortadan ikiye ayrılmış uzun saçlı, kulakları küpeli, bıyıklı, sakallı ve ellerinde içki kabı tutan bir erkeği canlandırmaktadır. Milâttan sonra IX. asra tarihlenen bu heykelin arka yüzünde eski Türk alfabesiyle yazılmış ve dikey şeritler şeklinde düzenlenmiş satırlar bulunmaktadır. Heykelin üzerindeki bu metnin Türkes devletinde Kara-han'a bağlı ve 26 yaşında ölen Ezgene isimli beyin adına yazıldığı anlaşılmaktadır (İskenderzade 2010: 258).¹ 1960 yılında Tuva yakınlarında bulunan heykel gurubu Gök Türkler dönemi heykellerinin en belirgin örnekleridir. Bu heykeller, saçları merkezden iki yana ayrılmış bıyıklı ve halka küpeli, üzerinde 'V' yaka gömleği ve kaftanı olan bir kişiyi canlandırmaktadır. Figür dirsekten bükülmüş ve öne doğru uzatılmış ellerinde birer insan kafası tutmaktadır. Kısasov'a göre heykel yaşamı sırasında öldürdüğü düşmanların kesilmiş kafalarını tutan bir ölen alp'i temsil etmektedir (İskenderzade 2010: 261). İlk bakışta çok yalın gözükten Gök Türk dönemi heykelleri aslında canlandırdıkları insanların portre özelliklerini de taşımaktadır. Rus bilim adamı L.A. Yevtühova incelediği 92 adet Gök Türk dönemi heykeli arasında bıyık ve sakalların hep farklı biçimde tasvir edildiğine dikkati çekmektedir (İskenderzade 2010: 262). Batı Moğolistan'daki bazı taş babalar bıyıklı, bazıları sakallı, bazıları ise bıyiksiz ve sakalsızdır (V. D. Kubarev-D. Tsevendorj 2001: 213-224). Dest-i Kıpçak Balballarında erkek heykellerin, kadın heykellerine göre cinsiyet belirgin değildir. Bununla beraber, genellikle kafa ve yüz şekli ile bıyık ve miğfer, bedende bulunan askerî donanım erkek heykellerin özelliğidir (Altınkaynak, 2008-b: 104). Bu muhitteki bazı heykelerde ilginç olan taraf şapka altından bele kadar uzanan 2-3 saç örgüsünün bulunmasıdır. Bu saç örgüleri arkadan beldeki kemerin altına sokulmaktadır. Heykellerin bellerinde bıçak, çakmak, çanta, kese dışında tarak ve ayna gibi diğer günlük kullanılan eşyalar bulunmaktadır (Altınkaynak, 2008-a: 77).

Yazılı kaynaklarda saç-sakal

Kırgızlar uzun boylu, kırmızı saçlı, beyaz yüzlü ve yeşil gözbebeklidir. Bunlar siyah rengin uğursuz olduğuna inanır ve siyah gözbebeklilere '*Li-Linglerin hafitleridir.*' (Eberhard 1996: 67) derlermiş. Orta Asya'nın kadim kavimlerinden olan Wu-Sunların saçları ise kırmızı idi. Çinliler ne zaman Wu-Sunlardan söz açılrsa bunların daima dünyanın en çirkin kavimleri olduğunu söyler ve kızıl saçlı, yeşil gözlü insanlar diye kendilerinden alayla bahsederlermiş (Ligeti 1998: 37). Çin kaynaklarına göre bir Türk boyu olduğu muhakkak olan Ding-Linglerin saçları kıvrıktır (Eberhard 1996: 71). Esasen Siyenpilerden olan Tu-Yü-Hunlar da kadınlar süslü bir saç örgüsü bırakırlardı (Eberhard 1996: 103). Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar, Avarlar, Hazarlar, Oğuzlar ve Bulgarlara ait vesikalara göre, genellikle sakallarını kestiren Türk erkekleri uzun kesilmiş saçlı (Hun tıraşı) ve bıyıklı idiler (Kafesoğlu 2005: 320 ayrıca n. 593). Sandor Eckhardt'ın dediğine göre, Avrupa Hunları erkek çocuklarının yüzlerini daha emzirmeden önce, yaranın acılarına alıştırmak maksadıyla demirle çiziyorlar, böylece sakalsız olarak yaşıyorlar ve gençliğin tazeliğinden mahrum kalıyorlardı (Eckhardt 1982: 128). Çin kaynaklarının belirttiğine göre Gök Türklerde erkekler saçlarını serbest bırakılıyordu (Ligeti 1998: 200). Gök Türk hakanı Şapolyo Kağan, Çin âdetlerini almak istiyor, ancak '*Dalgalı (sarkıtılmış) saçlarımızın örgülerini çözdürmeye cesaret edemedim.*' (Sümer 1993: 4 n. 11) diyordu. 630 yıllarında Batı Gök Türk hakanı T'ong Şe-Hu Kağan'ı ziyaret etmiş olan Çinli seyyah Hüen-Çang, hakanın iki yüz kişilik maiyetinin saçlarının örgülü olduğunu görmüştü (Sümer 1993: 13). '*Halaç Ordu*' yazılı bir parada, tam cepheden, bir hükümdar başı tasvir edilmiştir. Hükümdarın saçları Batı Gök Türk Kağanı T'ong Şe-Hu Kağan'ınki gibi uzun, ekseri Türkler gibi matruş veya Mecusî geleneğinde bıyıklı gözükmektedir (Esin 1972: 29). Soğdların (650-696) Afrasyab Sarayında (VII-VIII. asırlar) yaptıkları duvar resimlerinde Gök Türk beylerinin de tasvir edildiğini görmekteyiz. Üst sırada oturan uzun saçlı

¹ Ezgene'nin Hakasya'da Yenisey nehrinin sol kıyısında, Tes ve Erba ırmakları arasında E. 37 (Tuba III) olarak tanımlanan bir yazıtı bulunmaktadır. Yazıtı göre Ezgene, Türgeş hakanı Kara Kan'ın saray hizmetçilerinden olup, Kırgızlara elçi olarak gönderilmiş, ancak bu elçilik hizmeti sırasında Kırgız ülkesinde vefat etmiştir.

Turkish Studies

beyler ve alt sıradaki uzun saçlı, uzun kaftanlı figürler Gök Türk beyleri olarak yorumlanır. Üst sırada minder üzerine bağdaş kurup oturan Türk beylerinin özenle taranmış saçları ve bellerinde asılı olan kılıçları dikkat çekicidir (Salman 2009: 21). Çin kaynaklarından ulaşan bilgilere göre Uygurlar, saçlarını tepeden örüyorlar, sakallarını kısaltıyorlardı (Eberhard 1996: 74). DLT’de yer alan bir efsaneye göre, Zülkarneyn karşılaştığı bir kısım Türklerin saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara ن امرئ Türkmanend/ Türk’e benzer.’ demiş (DLT III: 415). Nihayet, DKH’de; Ulaş oğlu Salur Kazan, gördüğü rüyayı yorumlaması için kardeşi Kara Göne’ye; ‘Kargu gibi kara saçum uzanur gördüm, uzanuban gözümü örter gördüm.’ dediğinde, Kara Göne; bu rüyayı şerre yoruyor ve ‘saç kaygudur’ (Ergin 2008: 99-100) diyor. DKH’de Dirse Han’ın hatunu, ‘Topuğında sarmaşanda kara saçlu’ olarak tavsif edilir (Ergin 2008: 79). Bügdüz Emen ise; ‘Varuban Peygamberin yüzünü gören, gelibeni Oğuzda sahabisi olan, acığı tutanda bıyıklarından kan çıkan, bıyığı kanlı Bügdüz Emen ...’ (Ergin 2008: 113) şeklinde tavsif edilir.

Saç bırakmanın dinsel sebepleri

Kaynaklarda belirtildiği gibi Türkler çeşitli saç modellerini kullanmışlardır. Bunun nedeni çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve değişik kültürlerden etkilenmiş olmalarıdır. Batı Türklerinden olan Oğuz ve Peçeneklerin saçları genellikle uzun olduğu halde doğuya doğru gidildikçe bu değişmektedir. Proto-Moğol kavimlerinin inanışlarına göre, onların ataları ‘dazlak kafalı’ kimselerdi. Bundan dolayı Moğollar ile onların tesiri altında kalmış olan Doğu Türkleri, bu inanışa uyarak saçlarını kesmişlerdir. Başın etrafı derin olarak tıraş edildikten sonra, tepede bırakılan tek örgü Kuzeydoğu Asya ile Mançu kavimlerine ait bir saç şekli idi (Eberhard 1996: 101). Türklerle akraba kültür çevreleri sayılan Moğol ve Mançu halkları, Tanrı tutsun diye tepelerinde bir saç perçem bırakırlar ve bazen de bunu, tepelerinde bir örgü şeklinde örerlerdi. Türkler geniş tarihleri boyunca muhtelif kültür çevrelerine girmiş ve bu yeni kültür çevresi tipinde medeniyetler yaratmışlardı. Bu sebeple Çin, Hint ve İslâm medeniyetlerinin birer Türk örneği mevcuttur. Bununla beraber bazı Türk kültür unsurları medeniyet çevrelerinin değişmesine rağmen kaybolmamıştır. Gök Türk Yazıtlarında, KTY’nin D.11. satırı ve BKY’nin D.10. satırındaki kayra göre; ‘Türk budun yok bolmasun tiyin budun bolçun tiyin kangım İl Teriş kağanıg ögüm İl Bilge Katunug Tengri töpüsünde tutup yügerü kötürti/ Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İl-Teriş Kağanı, annem İl Bilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış.’ Tanrı İl Teriş Kağan ile Hatunu İl Bilge’yi yükseltirken, onların tepelerinden tutmuştu. Tanrı herhalde onların saçlarından tutmuş olmalıdır (Ögel 1979: 70). Ziya Gökalp’ın dediğine göre, eski Türklerin tepelerinde en azından bir tutam saç bırakmalarının dinî bir manası bulunuyordu. Eski Türk inancına göre, bir kişi öldüğü zaman Erlik Han’ın hadimi olan Körmös bu ruhu cehenneme götürerek kaynar katran dolu kazana atardı. Ancak, Bay Ülgen’in hadimi ve ruhun hamisi olan Yayucu, bu ruhu tepesindeki saçlardan tutarak dışarı çıkarırdı. Eski Türklerin tepelerinde bir tutam saç bırakmaları işte bunun içindir. Eski cemiyetlerin hemen hepsinde ruh, vücudun şeklinde tasavvur edilirdi. Bu sebeple ruhun sahibi gibi saçlı olmasına taaccüp etmemek gerekir (Gökalp 1976: 78). Adı ‘er’den geldiği açık olan kötülükler Tanrısı ve Cehennemin maliki Bay Erlik Han, Altay Türk destanlarında, ‘Kara bıyıklı kara sakallı, kana çalmış yüzü (çehreli), parlak sakallı.’ (İnan 1976: 28) olarak tavsif edilir.

Türklerde saç-sakal tipleri

Saçları olan yani saçlı adama ‘saçlıg’ yahut ‘saçlıg er’ (DLT I: 464), saçlanmaya da bugünkü gibi ‘saçlanmak’ (DLT II: 246) deniyordu. Türkçede ‘köp’ kelimesi en eski kelimelerden olup ‘çok’ anlamındadır. Bu sebeple gür ve canlı olan saçlara, ‘köp saç’ denir (DLT I: 319). ‘Kırt’, kelimesi ise kısa, güdük demek olduğundan kısa saça ‘kırt saç’ (DLT I: 342) denirdi. ‘Taz’ (DLT III: 148), ‘aluk’ (DLT I: 67), ‘ajmuk taz’ (DLT I: 99), ‘aybang’ (Çigilce. DLT I: 116), ‘sokar’

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

(DLT I: 411), 'karbas' (DLT I: 459) ve 'tokluk' (DLT I: 469) sözleri 'kel, kel adam, saçsız adam, dazlak adam' anlamındadır. Kellik, ayıp ve bedensel bir kusur sayılmıştır. 'Ol anı tazladı/ O, ona kel dedi, kel saydı.' (DLT III: 293). 'Taz keliği börkçige/ Kelin, börksüzün geleceği yer börkçüdür.' (DLT I: 26; II: 41).

Türklerde, hem insanda hem de doğadaki bazı varlıklarda kellik üzerine inanışlar mevcuttur. Halk edebiyatındaki anlatı türlerinde (masal, destan, efsane vb.) rastlanan kel kahramanlar, sıra dışı tiplerdir. Hatta bazı Şaman efsanelerinde ölenleri dirilten kel kadın Şamanlar ve fırtına çıkarabilen kel Şeytanî kadınlar yer almaktadır. Olağanüstü niteliklere sahip bu tiplerin kelliğinin, olgunluk ve bilgelik göstergesi olarak görülmesi yanında, diğer dünyayla bağlantılarının delili olduğuna da inanılırdı (Ögel 2002: 77-87; Beydili 2005: 306-308). Sonuçta Türk dünya görüşüne göre kellik, kınanılacak bir durum değil bilâkis, Tanrı kutunu sembolize etmektedir (Ergun 2005: 79). Eski Çin kaynaklarına göre, Orta Asya'nın kadim uluslarından Juan-Juanlarda bir kel atadan neşet etme efsanesi (Eberhard 1996: 100) olduğu gibi, onların ahfadı Çe-Çenlerin lideri Mu-gu-lu da kel kafalı idi (Eberhard 1996: 101).

'Ajmuk' kelimesi Farsçadan bir alıntı olmalıdır (Eker 2009: 243). Çenesinin altında bir miktar sakalı bulunana 'teke sakal' (DLT III: 228) denir. 'Şütük' kelimesi aslında sığır boynuzundan yapılan divittir. Köse sakal buna benzetilerek 'şütük sakal' (DLT I: 390) denir. İbn Fazlan, Oğuzlardan bahsederken; 'Bütün Türkler sakallarını yolup bıyıklarını bırakırlar. Bazen, onlar arasında sakalını yolmuş, çenesinin altında birkaç tüy bırakmış, sırtına post almış ihtiyar bir adam görürsün. Uzaktan ona bakınca keçi olduğunda tereddüt etmezsin' (İbn Fazlan 1995: 41) diyor. İbn Fazlan'ın seyahati esnasında karşılaştığı Oğuz çobanı, 'Ben onun sakalına pisleyeyim.' sözüyle, Oğuz Yabgu Devletinin Kuzerkin'inin sakallı olduğunu imâ ediyor (İbn Fazlan 1995: 39).

DLT'de Türklerin değişik saç modelleri kullandıkları görülüyor. Bırakılmış, salınmış saça 'yetrüm saç' (DLT III: 47) ve 'yetiit saç' (DLT II: 287) denir. 'Sulındı', 'Erkeğin arkaya doğru salıverdiği saç.' (DLT I: 449), 'art saç/ arka saç' (DLT I: 42), 'ıdhınçu saç/ Erkeğin sonradan bırakılan saçı.' (DLT I: 133), bu ifadelerden erkeklerin saçlarının uzun olduğu anlaşılıyor. Örülmiş olan her nesneye 'örük', örülmiş olan saça 'örük saç', (DLT I: 69), 'örme saç' (DLT I: 129) ve örülen bir şeye 'ördü' denildiği gibi, adam saç ördüğünde de 'saç ördü' denir (DLT I: 172). İslâmiyete girdikten sonra da epeyce bir müddet uzun saç geleneğini sürdüren Türkler, başında kendilerinin saçları gibi saçı bulunmayan kimselere 'tok er' (DLT I: 332) diyorlardı. Bu ifadeden Türklerin kısa saç hatta kazınmış saçlar da kullandıklarını öğreniyoruz. Kıvırcık saça 'bogurda saç' (DLT I: 488), kıvırcık olmayan saça 'sıgan saç' (DLT I: 403) veya 'suwlanğ saç' (DLT III: 386) denirdi. Bir şey kesildiğinde 'uturdu', saç kesildiği zaman da 'Ol saç uturdu' (DLT I: 176), 'Saç utruldu' (DLT I: 246) denir. 'Er saçın yülütti/ Adam saçını yülüttü, tıraş ettirdi.' (DLT II: 316), 'Er saç yülidi/ Adam saç yülüdü, tıraş etti.' (DLT III 90), 'orpatmak' (DLT I: 259) saçını dağıtmak anlamındadır. Bazı saçlar herhalde kıvırcık ve çok karışık olduğundan müellifimiz, 'Ol anıñ saçın minğdetti/ O, onun saçını dittirdi.' (DLT II: 358) diyor. Türklerde yaygın olan siyah saç yanında 'arsal saç' (DLT I: 105) denilen kızıla yakın, kumral saç da bulunuyordu. Orta Asya'da eskiden beri, Moğol, Cermen ve hakiki Türkler olmak üzere üç grup insan yaşamaktadır (Ögel 1984: 209-210). Diğer yandan Çin kaynakları Orta Asya'nın kadim kavimlerinden olan Vu-Sun'lar (Ögel 1948: 259-278) hakkında, 'Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır; haricen maymun gibi görünürler; bakiyeleri mevcuttur.' (Eberhard 1996: 105) bilgisini verirler. Esmer ve kumral tene sahip insanların 'arsal' saçlarının olması düşünülmemeyeceğine göre bu 'arsal' saçlar Oğuzların 'etrek' (DLT I: 101) dedikleri sarı saçlı yeşil gözlü adamlara ait olmalıdır.

Kadın saçları

Kadınların başlarında bulunan saç örgüsü ve örülmüş saça 'örgüç/ örçük/ örküç' (DLT I: 95, 103) denir. 'Kız örgüçlendi/ Kız örgülü saç sahibi oldu.' (DLT I: 312). Kâşgarlı, 'küjik'

Turkish Studies

kelimesini Arguca ibaresiyle perçem, zülûf (DLT I: 391) diye tanımlıyor. Diğer müellifimiz Yusuf Has Hacib, gecenin çökmesini tarif ederken;

“Küjek yazdı Rumî kızı örtti yüz,
kara saç boduğu ajun toldı tüz”

‘Rumî kızı zülûflerini çözerek yüzünü örttü;
her taraf kara zülûf rengini aldı.’

diyor (KB: 4885). Türklerde kadınlar keçi kılından yapılmış ‘önğik’ (DLT I: 135) denilen bir ‘zülûf’ takarlardı. ‘Kız kesmelendi/ Kız zülüflendi.’ (DLT III: 203), ‘Uragut onğiklandı/ Kadın keçi kılından zülûf takındı.’ (DLT I: 135, 311, 312). ‘Uragut saraguçlandı/ Kadın başörtüsü örttü.’ (DLT III: 205), ‘Bürünçük: Kadın başörtüsü-bürünülecek nesne.’ (DLT I: 510), ‘Uragut Bürünçük urundu/ Kadın başörtüsünü örttü.’ (DLT I: 201), ‘Uragut Bürünçük sarındı/ Kadın, başörtüsünü örtündü.’ (DLT II: 151) ifadelerinden, kadınların başlarını örttüklerini öğreniyoruz. Bazı Türk boylarında erkeklerin dahi başının açık olması ayıp sayılmıştır. Bunlarda ancak dua ve yas âlameti olarak başın açıldığı bilinmektedir (Develi 1997: 85-111). Kâşgarlı, kadınların saçlarını örtmemesini bir hayâsızlık olarak nitelendiriyor ve; ‘Çakşak üze ot bolmas, çakrak bile uvut bolmas/ Dağ çakşagında ot, dazda hayâ olmaz.’ (DLT I: 469) şeklinde bir atasözü naklediyor. Çakşak: “Dağ tepelerindeki taşlık yer” (DLT aynı yer). DLT’de kadınların ipele yüz tüylerini alma işlemi ‘yıpla’ eylemi ve bunun ‘yıplaş/ yıplat’ çatılarıyla anlatılıyor. ‘Uragut yüzün yıprattı/ Kadın yüzünün kıllarını ipele aldırdı.’ (DLT II: 355; III: 307). ‘İkki uragut menğdeşdi/ İki kadın birbirlerinin yüzünün kıllarını aldılar, kıl yoluştular.’ (DLT III: 399) veya ‘Uragutlar yüzün yıplaşdı/ Kadınlar birbirlerinin yüzünü ipele yoldular.’ (DLT III: 104). Uygurlarda, kadın saçlarının taranma, ayrılma ve bağlanma şeklinin bir anlamı olmuştur (Tanrıdağlı 2000: 47-53). Nihayet ‘Türkistan’dan Osmanlıya Türk Kadınının Saç Tuvaletleri’ müstakil tetkik mevzuu da yapılmıştır (Uludağ 2009: 563-588).

Ceza olarak saç-sakal kesmek

Türklerde bir yiğide uygulanabilecek en ağır ceza, onun bıyıklarını veya atının yelesini yahut perçemlerini kesmektir. ‘Er’ ile ‘at’, beden ile ruh gibi birbirinden ayrılmaz kabul edilmiştir. Dolayısıyla Türk yiğitleri ile atlar arasında bizim tasavvur edemeyeceğimiz derecede ‘majik’ bir münâsebet vardır. Er ile at arasındaki bu yakınlık, atın yelesi ile erin bıyığı arasında da olmalıdır. Türk er tipi çağlar boyunca pala bıyıkları ile maruf olmuş, en sağlam antlar ‘bıyık kesme’ üzerine yapılmıştır. Nitekim yiğitlerin, savaş günlerinde belge olmak üzere taktıkları ipek parçası, ya da dağ sığırı kuyruğu anlamındaki ‘beçkem/ perçem’ (Oğuzca) (DLT I: 483) ile insanın kâkülü ve atın altındaki saçlar demek olan ‘pürçek/ perçem’ (DLT I: 476) kelimelerinin aynı kökten olması pek manidardır.

Günlük yaşantımızda uyguladığımız veya artık uygulamadığımız birçok gelenek aslında tarih öncesinin karanlık dehlizlerinde kaybolmuş olan inanış, yaşayış ve sosyal şartların hatıralarıdır. Zamanla sosyal şartların, yaşayış ve üretim biçimlerinin değişmesine uygun olarak, sosyal ilişkilerin ve inanışların yeni şekiller almasına rağmen, eski gelenekler, yeni şartlara ve çevrelere göre yeni anlamlar alarak, yaşamaya devam etmiştir. Tarih öncesi devirlerde bile önemini kaybeden bazı gelenekler vardır ki, biz bunlar hakkında bugün yaşayan ilkel insanların hayatına dair toplanan malzemelerle, destanlarımızı, masal ve geleneklerimizi eski zamanlardan kalma göreneklerimizi karşılaştırmak suretiyle bir fikir edinebiliriz. Günümüzde dahi insan cemiyetinde en asrî ve en gelişmiş olduğunu iddia eden fertlerin bile, binlerce senelik ilkel bir âdeti, inancı, deyimi veya etnografya maddesini kendileriyle beraber yaşattığına şahit olabiliriz. Türk folklor çalışmalarında insanoğlunun doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç önemli geçiş töreni

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012*

bulunmaktadır. Türklerde saç ve sakal kesmek çok eski çağlarda bir takım rit ve ritüele tabi olmuştur. Yusuf Ziya Yörükân'ın dediğine göre; '*Eski Türk itikadında kut denilen mânâ; her şeyde bulunmakla beraber, daha ziyade kanda ve saçlarda temerküz etmiştir. Bu sebeple kan akıtma hâdiseleri merasimle icra edildiği gibi, saçların kesilmesi de merasime tabi olmuştur.*' (Yörükân 2006: 21). Bu bakımdan üç geçiş döneminin ikincisine mahsus olup Türk dünyasında halen sürüp giden bir takım rit ve ritüel arasında '*damat tıraşı*' bulunmaktadır. Türk tasavvurunda bu tıraştan önceki kişilik ile tıraştan sonraki kişilik farklıdır. Bu tıraş, bireyin toplumsal statüsünde meydana gelen bir değişikliğin meşruiyetini ve bunun ilânını temin etmiştir. Dolayısıyla geçiş dönemine mahsus olmadığı gibi, bir rit ve ritüele de tabi olmaksızın, bozkırların hakimi bir Türk erinin saçlarını ve bıyığını yahut atının yelelerini yahut perçemlerini kesmek, bu şekilde onu âleme teşhir ile rezil rüsva etmek, eri öldürmüş olmaktan daha ağır bir muamele olarak kabul edilmiştir. Damat tıraşları dışında, erkeklerin saçları ve bıyıklarının, hatta kadınların saçlarının kesilmesi çok önemli bir matemin olduğunu ifade ederdi.

Bireysel mezar kitabeleri durumunda olan Yenisey Yazıtlarına nazaran Gök Türk Yazıtları devlet bengüsü olmakla beraber, bunlarda Türk halk edebiyatı unsurları da bulunmaktadır (Şenocak 2001: 165-176). KTY'nin K.11. satırında; '*Eki şad ulayı inigünüm oğlanım beglerim bodunum közü kaşı yablak boltaçı tip sakıntım/ İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, beylerimin ve halkımın kaşları 'yablak/ ﺋﯩﺠﯩﺪ ﺋﯩﺠﯩﺪ ~ perişan/ pejmürde?*' olacak deyip düşündüm' (Ergin 2005: 28; Tekin 2010: 38) ve BKY'nin G.12. satırında ise '*bunça bodun saçın kulgakin ..biçdi.*' (Ergin 2005: 54; Tekin 2010: 68) ifadeleri yer almıştır. Demek ki Kül Tigin'in cenaze törenine iştirak edenler, başta aile fertleri ile yüksek bürokratlar olmak üzere matem dolayısıyla, saçlarını kaşlarını yolmuşlar, '*yablak/ perişan, pejmürde?*' bir hale gelmişlerdir.² Aynen bunun gibi DKH'de, '*Güz alması kibi al yanağın tartdı yırttı, kargı kibi kara saçın yoldu.*' (Ergin 2008: 108, 130) ifadeleri

² Eski Türk yazıtlarında yan yana bulunan '*yabız yablak/ ﺋﯩﺠﯩﺪﻳﯩﺪﻳﯩﺪ*' kelimeleri eşanlamlı değildir. '*Yabız*' kelimesinin aslı günümüz Anadolu'sunda '*Al*' ruhuyla ilgili olarak '*Albastı, Alkarısı, Albis, Almuş, Abası*' şeklinde izlerine rastlanan ve binlerce yıl öncesinde Yakut, Altay, Yenisey Türklerinin inançlarında yer almış olan '*şerir ruh*' ve '*Şeytan/ İblis*' anlamındaki '*Albiz*' mefhumudur (İnan 1998-I, 259-267). '*Yabız > yavuz*' kelimesinin kökeni için Türkçede yaygın olan '*y*' öntüremesiyle (Tekin 1994: 51-66) '*albiz > yalbiz > yabız > yavuz*' kelimesinden daha munasibini bulmak mümkün değildir. Kelime zamanla anlam iyileşmesine uğramıştır (Şen 2001: 272-273). Bununla beraber kısıtlı olarak eski manasını da korumaktadır. Anadolu'nun ve Türk dünyasının birçok yerinde '*albiz/s*' kelimesi '*şeytan*' demek iken, Karaman ilimizin Kızıllarağını Köyü'nde '*yelpiz/ yalviz*' kelimesi de aynı anlamda kullanılmaktadır (Koraş 2002: 205). DLT'den başka bir kaynaktan rastlanmayan ve '*alık, dalgın*' anlamına gelen '*sibiz*' (DLT I: 406) kelimesi ile '*çorak yer, haset eden*' anlamlarına gelen '*tebiz*' (DLT I: 365; EUTS: 150) kelimesi de herhalde '*yabız*' kelimesinin bir bozuntusu veya yakın akrabaları olmalıdır.

'Yablak' kelimesinin kökeni ise '*av*' kelimesiyle ilgili olmalıdır. '*Eb/ ev, sub/ suv*'da olduğu gibi tek heceli kelimelerin sonundaki '*b*' kolaylıkla '*v*'ye tebeddül eder. Türklerde bir tabu ve kült kabul edilen '*ab/ av*' ile av için ayrılan ve Türk dili için ilk başvuru kaynağımız olan DLT'de; '*ıssız, çorak, oturulmayan, boş yer*' anlamında gösterilen '*ağlak*' (Ata 2001: 21-27) yahut '*avlak*' (DLT I: 119, 468; CC: 114/19) kelimesi '*y*' öntüremesiyle kolaylıkla '*yavlak/ yablak*' şeklini almıştır. Kâşgarlı'nın '*çölde insan öldüren umacı, gulyabani*' olduğunu kaydettiği '*ünğüjin*' (DLT I: 145) mefhumu da '*avlak*'ların muhafızı olan '*yablak*'tan başka bir şey değildir. Bu mefhumu, '*avlak*'ları ordu için bir talimğâh olarak kullanan siyasi otorite ile, buraları geçim kaynağı olarak kullanan avcı boylar, ekinci ve yaylacı boylara karşı ortaya çıkarmış olmalıdır. Bir Türk boyu olan Çiğiller, eğer üstüne ve altına konulan keçe ve eğer yastığına '*yabi*' (DLT III: 24) diyorlardı. DLT'de '*yabıtak at*' tamlaması '*çıplak at, eğersiz at*' (DLT III: 48, 177) anlamında kullanıldığı gibi, bazı Türk lehçelerinde '*yabıtak*' kelimesi '*çıplak > yablak*' şeklinde telâffuz edilmiştir (DLT IV: Dizin 723) Türkçenin aslı halinde kelime başı '*y-/ ç-*' değişimi (Ceylan 1993: 69-72) bilinen bir durumdur. XIII. asır Anadolu'sunda pek etkin olan Kalenderilere, bunların şeyhlerinin koyun derisinden ibaret olan ve adına '*cavlak*' denilen garip bir elbise giymesi ve kaş, kirpik, sakal ve bıyıklarını tıraş etmiş olmasından '*cavlakiye*' denilmiştir (Yazıcı 1968: 790). '*Cavlak*' kelimesinin Avşar ağızlarında dahi '*çılbağ > çıplak*' şeklinde kullanıldığı görülüyor (Kılıç 2008: 248). Netice itibarıyla '*yabız yablak*' sözündeki, Yabız, şerih ruh, iblis, şeytan (*kötü, fena, şerir*) anlamındaki '*albiz*' kökenli olup '*y*' öntüremesi ve zamanla '*l*'nin düşmesiyle '*yabız > yalbiz > yavuz*' halini almış ve anlam iyileşmesine uğrayarak günümüze ulaşmıştır. Yablak ise, '*av/ ağlak/ avlak*'tan gelişerek yine '*y*' öntüremesiyle '*yavlak/ yablak*' şeklini almış, '*y-/ ç-*' değişimi ile perişan, pejmürde anlamlarında olup, '*cavlak > çıplak ~ cıbuldak*' şeklinde günümüze kadar taşınmıştır. Bu itibarla '*yabız yablak*' ibaresindeki kelimeler eşanlamlı değildir.

Turkish Studies

yer almıştır. Düsturnâme-i Enverî'nin kaydına göre, Umur Bey babasının yasını tutarken saçını kesmişti:

“*Hasta Muhammed beg ölür andan gider
Kesti paşa saçın anda ah eder.*”

Umur Bey Saruhanoğlu Süleyman Bey'in yas töreninde de saçını kesmişti:

“*Açdı baş saç kesdi paşa ağlayu
Fırkat odiyle yüreğin dağlayu*” (İnan 1986: 197-198).

Nihayet bir türkümüzün;

“*Solsun al yeşilim, sandığa basmam*

Karalar bağlarım, zülfümü kesmem” (Gürgen 1970: 11)

şeklindeki sözleri karalar giyinmenin, zülûf ve saç kesmenin bir matem belirtisi olduğunu ortaya koyuyor. Günümüzde dahi bazı Türkmen aşiretlerinde yas tutmanın en belirgin özelliği, erkeklerin belli bir süre tıraş olmamaları, kadınlarda ise ‘*kara bağlama*’ biçiminde kendini göstermektedir (Güler 2011: 553).

Kâşgarlı, Müslümanların Uygurlar üzerine yaptığı bir sefer dolayısıyla, İla suyunu gemilerle geçerek *Mıñğlak* iline saldırdıklarından (DLT III: 235) ve bunların perçemlerini kestiklerinden söz eder:

“*Tünle bile bastımız
Tegme yanğak pustumuz
Kesmelerin kestimiz
Mıñğlak erin bıçtımız*”

‘Geceleyin bastık,
her yandan pusu kurduk,
perçemlerini kestik,
Mıñğlak adamlarını bıçtik’ (DLT I: 434).

En şiddetli kavgalar, savaşlar, saç ve sakalların dahi yolunduğu savaşlardır;

“*Udhım barıp sonğdadı
Tegre durup anğdıdı
Saçın kıra menğdedi
Arzulayu er awar*’

‘Arkası sıra gidip kovaladı, etrafını çevirerek sardı. Saçını kıırarak yoldu. Çakal gibi adam avlar.’ (Bir beyi alt eden birini anlatarak diyor ki: O, ardı sıra atına bindi. Onu yakalamakta hile yapmak için etrafını çevirdi. Adamlar dahi onun etrafını çevirdiler. Saçlarını yoldular.) (DLT III: 401).

“*Eren arığ örpeşür
Öçin kekin irteşür*

Turkish Studies

*Sakal tutup tartışur**Köksi ara ot tüter"*

'Adamlar yaman kabarıyorlar, öcünü, hıncını almak için didişiyorlar; sakallarından tutup tartışıyorlar; herkesin göğsünde ateş yanıyor" (DLT I: 230). 'Olar ikki saçtaşdı/ Onlar birbirlerinin saçlarını yakaladılar.' (DLT II: 211), 'Ol ikki bile saçlaşdı/ Onlar birbirlerinin saçlarını yakaladılar.' (DLT II: 215). 'Saç yülildi' (DLT III: 82), 'Saç yolundu.' (DLT III: 85), 'Ol anıñ saçın menğdedi/ O, onun saçını yoldu.' (DLT III: 401).

Türklerde düşman beylerin veya komutanların atlarını kaçıarak onlara binmek veya bu atları yelelerini keserek salıvermek en şerefli işlerden kabul edilmiştir. Gök Türk Yazıtlarında adı geçen atlar, aslında düşman beylerin bıyıkları kesilir, yeleleri dökülmüş cılız bir ata bindirilip halk arasında dolaştırılarak tahkir edilirdi. Onur kırıcı, manevi cezalar, tarih boyunca çeşitli suçlardan dolayı her devirde ve devlette verilmiş ve suçluların yüzlerinin boyanması saç ve sakallarının kesilmesi, hayvanlara bindirilerek dolaştırılmaları, suçlarının münadiler vasıtasıyla halka ilân edilmesi gibi muhtelif şekillerde uygulanmış veya infaz edilmiştir (Arık 1995: 47). Bir erkeğin sakalının veya bir kadının saçlarının koparılması Moğol Kanunlarında müessir fiillerden kabul edilmiştir. Bu kanunlarda fiilin ağır veya hafif olması göz önünde tutulmamıştır. Bununla beraber, erkeğin sakalının yolunması suçu orta derecede bir kötü muamele sayıldığı hâlde, kadın çok daha fazla bir himayeyle mazhâr olmuştur (Curt Alinge 1956: 200).

Saç hastalıkları

Baştaki saçın keçelenmesine 'yabaku bolmak' (DLT III: 36), kepek, konak gibi şeylere 'kılık' (DLT I: 475), 'kepek' (DLT I: 390; II: 310; III: 93, 101) veya 'kalnguk' (DLT III: 383), bit yumurtalarına ise 'sirke' (DLT I: 430) denirdi. 'Ol oğlan başın sirkeledi/ O, çocuğun başından sirke topladı.' (DLT III: 353). Günümüzde 'saç kıran' denilen saç hastalığı dolayısıyla, saçların dökülmesi ve kelliğin artması 'taz başı ıjmaklandı' (DLT I: 313), 'Er başı tazgardı/ Adamın başı kelleşti.' (DLT II: 178) sözleriyle ifade edilirdi. Önemli bir cilt ve saç hastalığı da uyuzdur. 'Udhuzluğ kişi/ Uyuzlu olan kimse.' (DLT I: 146), 'Udhuz kokuşdı/ Uyuz yayıldı.' (DLT III: 74), ancak bu hastalığın tedavi edildiği ve buna karşı mahiyetini bilemediğimiz bir takım ilâçların uygulandığı kaydediliyor. 'Ol anı udhuzladı/ O, onun uyuzuna ilâç yaptı.' (DLT I: 301). Bazen de uzun süre tıraş olmamaktan başta sivilceler çıkabiliyordu. 'Anıñ başı isirgendi/ Onun başı isiriklendi/ Uzun zaman tıraşı bıraktığı için onun başında-sıcaklık yüzünden- sivilceler çıktı.' (DLT I: 290).

İhtiyarlık belgesi olarak saç ve sakal:*"Yaling yüzlüg erdim bütürdi sakal**Kara kuzğun erdim kuğu kıldı çal"**'Tüysüzdüm sakal bitirdi;**Kuzgun gibi karaydım, kuğu gibi ak yaptı' (KB: 1098).**"Ürüng boldı erse kara saç sakal**Anunğu busuğçı ölümke tükel"**'Kara saç ve sakal ağarınca,**Pusuda yatan ölüme iyice hazırlanmak gerek' (KB: 1103).**"Kara saç ürüngi ölümün yumuş***Turkish Studies**

kıllur ol tirigke tiriglik küsüş

‘Kara saçın ağarması ölümün işaretidir;
O yaşayana hayatın kıymetini arttırır’ (KB: 1105).

“Kiçig erse umnur sakal öngüke

Sakal önse umnur ürüng bolğuka”

‘Küçükken insan sakal çıkmasını bekler;
Sakal çıkınca da beyaz olmasını bekler’ (KB: 3622).

“Sakaling ürüng bolsa keldi ölüm

Ölümke asığ kılmaz ok ya tolum”

‘Sakalın beyazlaşınca ölümün geldi demektir;
Ok yay, silâh ölüme karşı fayda etmez’ (KB: 3623).

‘Saçım boldı sungkur tüsi teg şeşüt

Sakal boldı yazkı kelef teg orut’

‘Saçım sungur rengi gibi kır oldu;
Sakalım yazdan kalmış kuru ota döndü’ (KB: 5639).

“Saçım boldı yazkı kelef teg orut

sakal boldı sungkur tüsi teg şeşüt”

‘Saçım, bahar kelef otu gibi kurulaştı;
Sakalsa sungur tüyü gibi alaca oldu’ (KB: 5697).

Saçı sakalı ağarmış, karımış (DLT III: 222-223, 263), kocalmış tecrübeli kişilere ‘*aksakal*’ (DLT I: 81) denir. Bunların nasihatlerine kulak vermek gerekirdi.

‘Negü ter eşit emdi türkçe mesel

Başında keçürmiş bu kökçin sakal’

‘Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü,
Başından çok şeyler geçmiş bu aksakallı ne der’ (KB: 667).

“Mungar mengzetü aydı türkçe mesel

Başında keçürmiş bu kökçin sakal”

‘Görmüş geçirmiş şu aksakal,
Şu Türkçe mesel, bu hususta bak, ne der’ (KB: 1798).

“Negü ter eşit emdi kökçin sakal

Uka bar muni sen turu kalma kal”

‘Şimdi aksakal ne der, dinle:
Bunu anlamaya çalış ve yaşlılığında şaşırma’ (KB: 4636).

KB: 28. Babta, Ögdülmiş beyliğe layık bir beyin nasıl olması gerektiğini anlatıyor:

Turkish Studies

Beyin saçı-sakalı:

“Yüzi körki körklüg kerek beg yülüg
Bodı ortu bolsa ne çawluğ külüğ”

‘Bey güzel yüzlü, saçı sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı; ayrıca ad ve şöhret sahibi olmalı’ (KB: 2083).

KB: 29. Babta, Ögdülmiş beylere vezir olacak insanın nasıl olması gerektiğini anlatıyor:

Vezirin saçı-sakalı:

“Vezir ol yüdügli bu begler yükin
Vezir ol bekütügli beylik kökin”

‘Beylerin yükünü yüklenen vezirdir; Beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezirdir’ (KB: 2183).

“Yüzi körki körklüg kerek hem yülüg
Kılınçı köni tegse halkka ülüğ”

‘Vezirin yüzü güzel ve düzgün, kendisi de halkın hakkını alabilmesi için adil olmalı’ (KB: 2208).

“Yülüg bolsa kaşığ bolur ol vezîr
Vezîr bolsa kaşığ işi ked yorur”

‘Saçı sakalı düzgün olan vezir heybetli olur; Vezir heybetli olursa işi yolunda gider.’ (KB: 2217).

KB: 30. Babta, Ögdülmiş hükümdara kumandanın nasıl olması gerektiğini anlatıyor:

Ordu komutanının saçı-sakalı:

“Seziksiz kerek begke sù başçısı
Yaraşmaz yağdın kötürse usı”

‘Anlaşmak istemeyen düşmanın uykusunu kaçırmak için Şüphesiz beye bir ordu kumandanı gerekir’ (KB: 2270).

“Kür ersig kerek bolsa kaşığ yülüg
Yadılsa atı bolsa çavlug külüğ”

‘Namlı ve şöhretli olması, adının yayılması için; onun cesur, heybetli, saçı sakalı düzgün ve mert olması gerekir’ (KB: 2298).

KB: 31. Babta, Ögdülmiş hükümdara ulu hacibin nasıl olması gerektiğini anlatıyor:

Hacibin Saçı-sakalı:

“Uluğ hacib artuk bütün çın kerek
Bu çınlık bile ked bütün din kerek”

‘Ulu hacib çok emniyetli, dürüst ve bu doğrulukla

Turkish Studies

Birlikte iyi ve dini bütün biri olmalı' (KB: 2436)

"Yüzi körki körklüg kerek hem yülüg

Toğan ersig ünlüg sözi belgüüg"

'Hacibin yüzü ve giysisi güzel,

Saçı ve sakalı düzgün erkek sesli ve açık sözlü olmalı' (KB: 2458).

"Yülüg ersig erving bolur hışmeti

Bu hışmet bile ol kişi hürmeti"

'Saçı sakalı düzgün erkek haşmetli olur;

İnsan temiz olursa hareketi de temiz olur" (KB: 2460).

KB: 33. Babta, Ögdülmüş hükümdara elçi göndermek için nasıl bir insan gerektiğini anlatıyor:

"Kamuğ erde ödrüm yalavaç kerek

Biliglig ukuşluğ talu ked yürek"

'Elçi insanlar arasında en seçkinleri

bilgili ve çok yürekli biri olmalı' (KB: 2597).

"Yüzi körki körklüg kerek hem bodı

Yülüg bolsa bod sın kişide kedi"

'Yüzü güzel, kendisi yakışıklı ve saçı sakalı düzgün olmalı,

boy posu da insanlar arasında temayüz etmelidir' (KB: 2663).

KB: 36. Babta, Ögdülmüş hükümdara aşçıbaşının nasıl olması gerektiğini anlatıyor:

Aşçıbaşının saçı-sakalı:

"Boğuzdan bolur barça begke hatar

İşin kılrsa aşçı anı kim yeter"

'Bey için her türlü tehlike boğazdan gelir;

Aşçı işini yaparken onu kim sevk ve idare eder" (KB: 2832).

"Yüzi körki körklüg kerek kılkı uz

Yülüg bolsa bodlug tili köngli tüz"

'Yüzü, kıyafeti güzel, tavrı iyi, saçı sakalı düzgün,

Yakışıklı ve özü sözü bir olmalıdır.' (KB: 2854).

KB: 37. Babta, Ögdülmüş hükümdara içkiçibaşı ve sâkilerin nasıl olması gerektiğini anlatıyor:

İçkiçibaşı ve sâkiler sakalsız olmalıdır:

"Boğuzdın bolur barça begke batar

Boğuz tatğı aşçı idişçi tutar"

'Bey için her türlü tehlike boğazdan gelir

Boğazın tadı aşçı ve içkicinin elindedir' (KB: 2890).

"Muningda basakı bu boşgutları

Sakalsız kerek barça körki yarı"

'İçkici başının sakileri de

Sakalsız ve güzel yüzlü olmalıdır' (KB: 2913).

"Yaling yüzlüg oğlan tolun teg yüzi

Bodı tal kara saç bediz teg özi"

'Yüzünde henüz tüy belirmemiş bu oğlanların yüzü dolunay,

boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri tasvir gibi güzel olmalı' (KB: 2914).

"Sakalsız kerek bu idişçi arığ

Küdezilse içgüde kıl tü yamığ"

'İçkinin kıl, tüy ve çerçöpten korunması için

içkici sakalsız ve temiz bir insan olmalı' (KB: 2917).

"İdişte tü bolsa yarağsız bolur

Tü aş suwka tüşse tatığsız bolur"

'İçkide kıl bulunursa, yakışık almaz;

Kılın yemeğe ve içkiye düşmesi tatsız olur' (KB: 2918).

"Munin aydı bolğay bilig bergüçi

Sakalsız kerek tep idiş tutğuçı'

'Bilgi veren bu yüzden demiştir:

Kadeh sunanlar sakalsız olmalı" (KB: 2919).

Sonuç

Kaynaklarımızın tetkikinden, 'kıl, tüy, saç, sakal-bıyık, yülegü, tarak, közüngü' ve 'ayna' kelimelerinin öz Türkçe kelimeler olduğu anlaşılıyor. Saç ve sakala ilişkin terim ve deyimlerin büyük çoğunluğu DLT'de yer almaktadır. Bir sözlük niteliğinde olan bu eserde yer alan saç-sakalla ilgili kelimelerin önemli bir kısmının KB'de bulunmaması manzum bir eser olması dolayısıyla sözvarlığının sınırlı olmasıyla ilgilidir. XI. asırda berberlik bugünkü gibi bir meslek olmadığından, tıraş yapanlar bir başka işle meşgul olduğu halde, kişinin el becerisi sebebiyle ikinci bir iş olarak berberlik yapmışlardır. DLT'de, 'Er saçın yülütti/ Adam saçını yülüttü, tıraş ettirdi.', 'Er saç yülidi/ Adam saç yülüdü, tıraş etti.' cümleleri bulunduğu halde, 'saç yülüyen'in meslek adının bulunmaması, o dönemlerde berberlik mesleğinin olmadığını gösteriyor. Türklerde saç ve bıyıkların kesilmesi çok eski çağlarda bir ritüele tabi olduğundan, erin bıyıklarının ve atının yelelerinin kesilmesi ere ağır bir hakaret sayılmıştır. KB'ye göre; bey ile has hacib, ordu komutanları ve elçiler sakallı olmalıdır. Bu bir azâmet ve heybet meselesidir. Aşçıbaşı, içkici baş ve sâkilerin sakalsız olması doğrudan hijyen meselesi olup çağlar ötesi bir anlayışı ifade etmektedir. Sık olmamakla beraber, kıvrıkcık ve kızıl saçların olduğu, kellik, saç dökülmesi, uyuz ve saç bitlerinin varlığı görülüyor. XI. asırda bazı kadınların saçlarına keçi kıllarından ulama

yaptıkları, özellikle yüzlerindeki tüyleri ipe aldıkları veya aldıkları görülüyor. KB ile DLT birbirinin rakibi değil, bilâkis birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Bu iki eser, Türk kültürünün XI. asırdaki ve öncesine ait birikimlerinin geniş bir biçimde ve çeşitli boyutlarıyla yer aldığı zengin içerikli eserler olup XI. asırda Türklerin yaşayışı, maddi ve manevi kültürü ile ilgili dikkat çekici kayıtlar ortaya koymaktadır.

KISALTMALAR

- BKY : Bilge Kağan Yazıtı.
 CC : Codex Cumanicus. (Tavkul Ufuk).
 Çev : Çeviren.
 DKH : (Dede Korkut Kitabı I) Dede Korkut Hikâyeleri.
 DLT : Divanü Lugati't Türk. (Kaşgarlı Mahmud).
 EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. (Caferoğlu Ahmet).
 Haz : Hazırlayan.
 KB : Kutadgu Bilig. (Yusuf Has Hacib).
 KTY : Kül Tigin Yazıtı.
 s : Sayfa/ Sayfalar.
 TDK : Türk Dil kurumu.
 TKAE: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.
 TS : Tarama Sözlüğü.
 TTK : Türk Tarih Kurumu.

KAYNAKÇA

- ALTINKAYNAK, Erdoğan, “Ukrayna’daki Kıpçak Balballarında Eşya ve Motifler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1/3, s. 72-82, İlkbahar 2008-a.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan, “Dest-i Kıpçak Balbalları”, **Turkish Studies**, Cilt 3-4, s. 97-119, Yaz 2008-b.
- ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I, Suçlar ve Cezalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 17, Sayı: 28, s. 1-50, 1995.
- ATA, Aysu, “Derleme Sözlüğü’nde Eski Türkçe Bir Kelime: ‘Aglak’”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, Cilt XIV, Sayı: 1, s. 21-27, 2001.
- ATASAYAN, Muine, “Türk Saçları Üzerinde İlk Antropolojik Araştırma”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı: 1, s. 29-32, 1943.
- AYDIN, Erhan, “Vilhelm Thomsen Sözlüğü”, **İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 17, s. 69-82, Güz 2004.

- AYDIN, Erhan, “Eski Türk Yazıtlarında Benzetme İlgisiyle Kurulmuş Cümleler Üzerine”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 21, s. 65-72, 2006/2.
- AYDIN, Erhan, “S. Gerard Clauson’un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler”, **Turkish Studies**, Cilt 4/4, s. 93-118, Yaz 2009.
- BANG, W.-(ARAT) R. Rahmeti, “Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 4, s. 251-263, 1934.
- BAYAT, Fuzuli, **Türk Mitolojik Sistemi I**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- BAYAT, Fuzuli, “Geçiş Ritüeli Bağlamında Arınma”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2/9, s. 74-78, Sonbahar 2009.
- BEYDİLİ, Celal, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2005.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
- CEYLAN, Emine, “Çuvaşçada çara Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi”, **Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, s. 69-72, 1993.
- CLAUSON, Sır Gerard, “Eski Türkçe Üzerine Üç Not”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 19-37, 1966-1967
- CLAUSON, Sir Gerard, “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler”, (Çev. Uluhan Özalan), **Dil Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 1, 185-196, Güz 2007.
- CURT, Alınge İur, “Moğol Kanunları-VI”, (Çev. Coşkun Üçok), **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı: 1, s. 194-219, 1956.
- ÇAĞATAY, Saadet, “Türkçe Dinî Tâbirler”, **Necati Lugal Armağanı**, s. 191-198, TTK Yayınları, Ankara 1968.
- ÇETİN, Engin, “Eski Türkçedeki İnsan Yapımı Nesne Adlarında Ödünçlemeler Üzerine”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 13, Sayı: 1, s. 193-210, 2004.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, “Antropoloji ve Tarih”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı: 1/2, s. 49-67, 1948.
- DEVELİ, Hayati, “Dua ve Yas Motifi Olarak ‘baş aç’ Tabiri”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 20, s. 85-111, 1997.
- DİLAÇAR, Agop, “Kaşgarlı Mahmut’un Kişiliği”, **Türk Dili Dergisi**, (Divanü Lûgati’t Türk Özel Sayısı), s. 20-23, 1972.
- EBERHARD, Wolfram, **Çin’in Şimal Komşuları**, (Çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara 1996.
- ECKHARDT, Sandor, “Efsanede Attila”, **Attila ve Hunları**, (Çev. Şerif Başstav), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- EKER, Süer, “Divanü Lugâti’t-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I”, **International Journal of Central Asian Studies**, Cilt 13, s. 233-283, 2009.
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I** (Giriş-Metin-Faksimile), 6. bs., TDK Yayınları, Ankara 2008.

- ERGUN, Pervin, “Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay-Keloğlan”, **Millî Folklor Dergisi**, Sayı: 68, s. 78-84, Kış 2005.
- ESİN, Emel, “Butân-ı Halaç -M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 17, s. 25-67, 1972.
- GÖKALP, Ziya, **Türk Töresi**, (Haz. H. Dizdaroğlu), Devlet Kitapları, İstanbul 1976.
- GÜL, Bülent, “*tarı-* Fiili ve Türevleri Üzerine”, **Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 61, s. 99-120, Bahar 2012.
- GÜLENSOY, Tuncer, “Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, Cilt 5, Sayı: 1, s. 93-95, 1973.
- GÜLENSOY, Tuncer, “Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler Üzerine”, **Turkish Studies**, Cilt 6/1, s. 1-24, Kış 2011.
- GÜLER, Ali, “Aşiretlerde Kadın ve Çocuk Eğitimi (Dirican Örneği)”, **İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi**, Cilt 1, s. 550-559, 2011.
- GÜRGEN, Fevzi, **Sürmeli Bey ile Dilber Senem**, İstanbul 1970.
- İBN FAZLAN, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995.
- İNAN, Abdülkadir, **Eski Türk Dini Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- İNAN, Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- İNAN, Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I-II, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- İSKENDERZADE, Lale Avşar, “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 24, s. 255-269, 2010.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- KARAŞLAR, M. Selda, “Divanu Lûgati’t-Türk’teki Oğuzca Eşya Adlarına Bir Bakış”, **Turkish Studies**, Cilt 5/1, Kış 2010.
- KARATAYEV, Olcobay K., “Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları”, (Çev. Mustafa Kalkan), **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 5, s. 199-207, 2003.
- KARAYEV, Ömürkul, “Kırgızların Ortaya Çıkışı ‘Kırgız’ Terimi Hakkında”, (Çev. Mehmet Kıldıroğlu), **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 1, s. 201-217, 2001.
- KÂŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lugati’t Türk**, (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 5. bs., Ankara 2006.
- KILIÇ, Ayşen, “Avşar Ağızlarındaki Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Değişimleri”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 28, Sayı: 3, s. 233-248, 2008.
- KORAŞ, Hikmet, “Derleme Sözlüğüne İlaveler”, **Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)**, Sayı: XII, s. 171-2008, Güz 2002.
- KUBAREV, V. D.-TSEVENDORJ, D., “Batı Moğolistan’daki Taş Babalar”, (Çev. Osman Sarıdiken), **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 17, s. 213-224, 2001.

- LİGETI, Lajos, **Bilinmeyen İç Asya**, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- MANSUROĞLU, Mecdud, “Türkçede ‘gu’ Ekinin Fonksiyonları”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 10, s. 341-348, 1953.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre ‘Wu-Sun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı: 4, s. 259-278, 1948.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Kömen Yayınları, Ankara 1979.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- PRITSAK, Omeljan, “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, (Çev. Hasan Eren), **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 10, s. 243-246, 1953.
- RASONYI, Laszlo, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara, 1996.
- SALMAN, Fikri, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, s. 12-34, 2006.
- SERTKAYA, Osman Fikri, “Divânü Lügati’t-Türk’te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmut’un Divânü Lügati’t-Türk’ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, **Dil Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5, s. 9-38, Güz 2009.
- SÜMER, Faruk, **Eski Türklerde Şehircilik**, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- ŞEN, Serkan, “Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesine Divanu Lügati’t Türk Merkezli Örnekler”, **Türk Dili Dergisi**, Sayı: 591, s. 268-275, 2001.
- ŞEN, Serkan, “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı: 3, s. 162-172, Eylül 2008.
- ŞENOCAK, Ebru, “Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı: 2, s. 165-176, 2001.
- TANRIDAĞLI, Gülzade, “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 14, s. 47-53, 2000.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ**, Cilt I-VI, TDK Yayınları, Ankara muhtelif.
- TAVKUL, Ufuk, “Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 15, s. 45-81, Bahar 2003.
- TEKİN, Şinasi, **Uygurca Metinler II**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976.
- TEKİN, Talât, “Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, Seri 4, s. 51-66, Ankara 1994.
- TEKİN, Talât, “Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic”, **Makaleler I. Altayistik**, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Grafiker Yayıncılık, Ankara 2003.
- TEKİN, Talât, **Orhun Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 2010.

- TUNAKAN, Seniha, “İrkların Doğuşu”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı: 3, s. 44-55 1943.
- TUNAKAN, Seniha, “Saç Rengi ve Kalıtımı ve Bugünkü İnsan Irklarındaki Saç Renklerinin Doğuşu”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı: 3, s. 319-325, 1950.
- ULUDAŞ, Burcu Alarslan, “Türkistan’dan Osmanlıya Türk Kadınının Saç Tuvaletleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı), Sayı: 183, s. 563-588, Kasım-Aralık 2009.
- USEEV, Nurdin, “Talasta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 41, s. 17-24, 2009.
- UYGUR, Erdoğan, “Azerbaycan Âşık Edebiyatında Bir Şiir Türüne Adını Veren ‘Geraylı/ Keraylı’ Kelimesinin Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt 12, Sayı: 1, s. 129-132, Mart 2004.
- ÜŞENMEZ, Emek, “Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında”, **Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 3, Sayı: 1, s. 247-253, 2008.
- YAYLAGÜL, Özen, “Altay Destanları Temelinde Türk Dilinde Yaşam Evrelerinin Adlandırılması”, **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı: 2, s. 56-65, Haziran 2009.
- YAZICI, Tahsin, “Kalenderilere Dair Yeni Bir Eser-Manâkıb-ı Camâl Al-Dîn-i Sâvî”, **Necati Lugal Armağanı**, s. 785-797, TTK yayınları, Ankara 1968.
- YILDIRIM, Nilüfer, “Türk Halklarının Destan Yaratılarında Üç Dünya”, **Turkish Studies**, Cilt 6/3, s. 1951-1965, Yaz 2011.
- YILDIRIM, Talip-ÇİFCİ, Musa, “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Alet-Eşya Adları”, **Turkish Studies**, Cilt 7/2, s. 1229-1249, İlkbahar 2012.
- YILDIZ, Mustafa-ÖLKER, Gökhan, “Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Oğuzca Kelimelerin Dede Korkut Hikâyelerindeki Durumu”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 26, s. 1-19, Güz 2009.
- YILDIZ, Naciye, “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar”, **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı: 4, s. 84-93, Aralık 2008.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- YUSUF HAS HACİB, **Kutadgu Bilig**, (Haz. Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.
- ZAHİDOĞLU, Vahit, “Kitab-ı Dede Korkut’taki Bazı Kelimeler Üzerine”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 16, s. 1-11, 2001.